

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ

„Епископ Константин Преславски”

Факултет Хуманитарни науки

Катедра История и Археология

Радостина Георгиева Благоева

**Следстоличният некропол на територията на Големия
царски дворец във Велики Преслав**

XI – XIV век.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

*на дисертация за присъждане на научна и
образователна степен „доктор”*

Докторска програма: Археология (Средновековна българска археология)

Професионално направление: 2.2 История и археология

Област: висше образование 2. Хуманитарни науки

Научен консултант:

Доц. д-р Стойчо Бонев

ШУМЕН 2021

Темата на дисертационния труд е „Следстоличният некропол на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав (XI–XIV в.)”. В структурно отношение той се състои от две основни части – Текст и Приложение. Текстовата част включва Увод, три глави, Заключение, Каталог на гробовете и гробните съоръжения, Каталог на гробните дарове и инвентар, Списък с използвана литература. Приложението съдържа топографски планове и схеми на сгради и комплекси, около които се развиват отделните дялове от следстоличните гробни вкопавания; графични чертежи и фотоси на характерни гробни съоръжения, инвентар и др.

I. Обща характеристика на дисертационния труд:

Увод

1. Актуалност на дисертационния труд.

Дълги години археологическите проучвания в Преслав протичат под знака на разделението на обекти и самостоятелни сектори, организирани основно около архитектурни паметници и комплекси от столичния X в., като следващите периоди на града остават недостатъчно проучени и анализирани.

Актуалността на темата произлиза от липсата на единен, обобщаващ труд, който да обедини основните характеристики на разкритите гробни съоръжения, инвентар, топографски и статистически данни за следстоличния некропол, който в по-голямата си част се развива именно около и върху тези архитектурни ансамбли. Недостатъчен и спорадичен е характера на научните публикации, които в основната си част отразяват достиженията и откритията на отделния обект, без да надхвърлят неговите

рамки в цялостно, обобщаващо изследване. Недостатъчни са и научните разработки, разглеждащи конкретни области от историята на града през следстоличния период или ако ги има, то те предоставят отчетна и силно синтезирана информация за развиващия се в тях некропол от XI–XIV в. или са с ограничен от проучвателите достъп.

В историята на научното изследване на средновековен Преслав, за първи път се прави опит за създаване на обобщаваща научна разработка, посветена на следстоличните погребвания от XI–XIV в. Тя обединява в едно цяло натрупана през годините информация за всеки обект в рамките на Големия царски дворец, обогатявайки я с нови, необнародвани данни.

Анализирането и систематизирането на обобщените данни за следстоличните погребвания и различните по тип, материал и технология гробни съоръжения, предполага притежаването на широки познания в различни сфери на археологическата наука. Като затворен културен комплекс, всеки отделен гроб изисква познаване не само на археологическата среда и стратиграфските напластявания, в които той е регистриран, но и на класификационните схеми и модели, описващи и изучаващи откритите в гробната яма предмети. Поставен като гробен дар или инвентар, всеки предмет носи информация, която изисква точна интерпретация и обосновка на датировката, обредността и морално-етичните причини, довели до неговото поставяне в гробната яма.

Обобщаването на натрупаната през годините информация за следстоличния живот на града и събитията, довели до появата на масови гробни вкопавания, допълването ѝ с нови резултати и открития, ще спомогне за по-ясното представяне на света, начина на живот и мисленето на населението, обитавало територията на Царския дворец във Велики Преслав.

2. Предмет и обект на изследването.

Предмет на настоящия труд са следстоличните гробни вкопавания от края на XI–XIV в., обхванали цялата изследвана до този момент площ на най-укрепената част от града – Големия царски дворец.

Обект на научното изследване е всеки един отделен гроб или гробно съоръжение от преславския следстоличен некропол. Разгледани като затворен комплекс, чрез който приложената погребална практика, дар или инвентар, стават основен източник на информация за разглеждания период и отразяват бита, вярванията и страховете на новите обитатели на следстоличен Преслав, техните социални, икономически и морално-етични схващания за живота и смъртта.

3. Цели, задачи и методи на изследването.

Основната цел на дисертационния труд е изследване на некропола от края на XI–XIV в., развил се на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав. В процеса на работа са поставени и допълнителни цели, които да доведат до търсените резултати:

1. Създаване на обща класификационна схема, систематизираща типа гробни съоръжения, приложената конструкция и материал, очертаване характерните особености в обхвата и разположението на гробовете спрямо градската топография и стратиграфската скала.
2. Да се установят и проследят основните типове, водещите тенденции и хронологически граници на разпространение на поставените като гробен дар или инвентар предмети от лукса и бита.
3. Да се обоснове тезата за единността на гробните вкопавания и факта, че в края на XII–XIV в. територията на Големия царски дворец е превърната в своеобразен гробищен комплекс, в един „Град на мъртвите”.

За аргументиране на необходимостта от разработване на темата, както и за постигане на поставените цели, са очертани следните задачи:

1. Преглед на топографията на Велики Преслав и очертаване на точните граници на обхват и разпространение на следстоличните гробни вкопавания на територията на Големия царски дворец в периода от края на XI–XIV в.
2. Преглед и анализ на цялата достъпна информация за всички регистрирани гробове и гробни съоръжения на територията на Царския дворец от периода края на XI–XIV в. и определяне мястото им в общата стратиграфия на града.
3. Систематизиране на данните за некропола и създаване на единна, обобщаваща класификационна схема, основана на типа гробни съоръжения, приложения материал и конструкция.
4. Обобщаване и анализ на разкритите в гробната яма като дар или инвентар предмети – лични вещи, инструменти, кръстове, накити, монети и др.
5. Изработване на обща характеристика на преславския следстоличен некропол от края на XI–XIV в., обхващайки територията на Царския дворец, превръщайки я гробищен комплекс, в „Град на мъртвите”.

Хронологически обхват на изследването.

Историята на средновековен Преслав условно е разделена на три основни периода – *предстоличен* (821/822 – 893), *столичен* (893 – 971), като хронологическите рамки на изследването съвпадат с третия, *следстоличен* период. За начало на периода се приема 971 г., когато Велики Преслав е окончателно завладян от войските на византийския император Йоан Цимисхи /969-976/, преименуван в негова чест и до възстанието на Асен и Петър, остава като част от административната

система на империята – резиденция на местния стратег и седалище на българският митрополит на областта. Краят на следстоличния период се поставя в 1388 г., когато Преслав и областта са завладени от османските турци.

Териториален обхват на изследването.

Археологическите проучвания и публикации през последните години промениха схващането за характера на най-укрепената и благоустроена част от средновековен Преслав. Постепенно в науката, старата терминология „*Вътрешен град*” бе заменена от термини като „*Царски дворец*” или „*Голям царски дворец*”, „*Дворцов град*” или „*Дворцов център*”, визирайки същата вътрешна укрепена територия на града. Тези термини съчетават в себе си както грандиозността и мащаба на ядрото на българската държавност, така също и сложната градоустройствена схема от комплекси и площадни пространства, затварящи с външните си фасади официалните и жилищни постройки на владетеля, държавната администрация и главата на българската православна църква.

4. Теоретична и практическа значимост на дисертационния труд.

Създаването на разработка, която да разглежда в обобщен вид гробните вкопавания в периода от края на XI–XIV в., служи като основа за изграждането на цялостна представа за живота, бита и ценностната система на новите обитатели на Царския дворец.

Изработването на обща характеристика и класификация на основните типове гробни съоръжения, ще спомогне за проследяване на особеностите на приложената през периода погребална практика и обредност, начина на светоусещане и мислене на отделния човек и обществото като цяло.

5. Кратък библиографски преглед на проучванията по темата.

При вече над едновековната научно-изследователска дейност в пределите на средновековен Преслав, все още необнародвани остават голяма част от проучванията, касаещи различните периоди от историята му. Още в началото на археологическото изследване на града, основният интерес е насочен към столичния X в., като през последните години фокусът попада и върху по-ранния, предстоличен период. Недостатъчно изследван остава Преслав в последния етап от неговото съществуване като обикновена средновековна крепост. Повечето резултати за този период са изложени в статии и монографии, но като част от цялостното проучване на съответния столичен обект. Единствено в публикациите на Ирина Щерева и Мария Манолова-Войкова е отделено внимание на следстоличния период, но разгледан в рамките на Дворцовия комплекс и Владетелската базилика¹.

В издадените досега две монографии *„Големият царски дворец във Велики Преслав. Преславската патриаршия през Хв.”/1991/* на Димитър Овчаров и колектив и *„Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата”/1998/* на Стойчо Бонев, е отделено важно място за представяне следстоличната съдба на дворцовите архитектурни паметници и развилия се около и върху тях некропол от периода XI–XIV в.

Основна информация за гробните вкопавания в останалите сектори на Дворцовия център, дават публикациите на Виолета Нешева, Живко Аладжов и Емилия Евтимова. В тях авторите обръщат голямо внимание както на общите характеристики на некропола и типа гробни съоръжения,

¹ *Щерева, И.* Владетелският център на Велики Преслав в следстоличния период. – В: Приноси към българската археология, т. VI, 2006, 67 – 78; *Манолова – Войкова, М.* Археологически данни за живота във Вътрешната крепост на Велики Преслав в следстоличния период. – В: Плиска – Преслав, т. 13, София, 2018, 303 - 318.

така и на погребалната практика и ритуали². На базата на придобитите от следстоличните гробове данни за разположението на различни по тип и предназначение накити, Емилия Евтимова и Виолета Нешева предлагат графични реконструкции на средновековно облекло, характерно за периода на Второто българско царство³.

Важен източник на информация са годишните отчетни издания на НАИМ при БАН – „Археологически открития и разкопки”/АОР/, където, макар и в синтезиран вид са представени данните за най-многобройния дял от следстоличния некропол на територията на Големия царски дворец, развил се в района Владетелската базилика и заобикалящите я верижни сгради.

Недостатъчният и спорадичен характер на обнародваната информация, останалите непубликувани резултати от разкопките на Иванка Акрабова-Жандова в южната половина на града, както и ограничения достъп до архивната документация от разкопките при Владетелската църква, изправиха автора на настоящия дисертационен труд пред сериозни препятствия. Те обаче бяха възприети като лично предизвикателство и доведоха до достигане на предварително поставените цели и желани резултати.

² **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – *Археология*, 2, 1979, 47– 60; **Аладжов, Ж.** Некрополът при Дворцовата черква във Велики Преслав. – *Музеи и паметници на културата*, 3, 1981, с. 19; **Евтимова, Е.** Некрополи южно от дворецките сгради в Преслав. – В: *Плиска – Преслав*, т. 6, София, 1993, с. 180.

³ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – *Археология*, 2, 1976, 23 – 39. **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: *Приноси към българската археология*, II, София, 1993, 154 – 158.

III. Основно съдържание на дисертационния труд:

В *Увода* е предложена аргументация на актуалността на тема на дисертационния труд, необходимостта от разработването ѝ, като се посочват основните цели и задачи, както и срещнатите трудности при изпълнението им. Обяснени са принципите на работа и приложената конструкция на темата, използваните термини и методология. Отделено е място за кратък обзор на библиографията и изследванията по темата, които макар и недостатъчни, разглеждат некрополите на територията на следстоличен Преслав.

Глава първа. Топография, стратиграфия и хронология на следстоличния некропол на територията на Големия царски дворец

§1. Топография на града и некрополите на територията на Големия царски дворец. История на проучванията.

Интересът към средновековните следстолични некрополи и различните по характер и конструкция гробни съоръжения на територията на Големият царски дворец във Велики Преслав, досега не са били обект на самостоятелно, целенасочено научно изследване.

Основната задача, която си поставят археолозите при проучване останките от града, е свързана преди всичко с изясняване облика и градоустройството на Велики Преслав през столичния X век. Но градът продължава своето съществуване и макар с не толкова ускорени темпове, търпи развитие и се променя, както статутът му, така и цялостната визия, градоустройство и степен на достъпност.

Проследяването на топографията на регистрираните при останките от отделни столични обекти некрополи и нанасянето им на една обща карта на града, ще спомогне за цялостно очертаване границите на следстоличните погребвания, извършени в периода от края на XI и по-интензивно през XIII–XIV в. Но поради разпокъсания характер на изследванията по темата, досега в науката няма наложено единно мнение за причините, поради които обикновеното население на Преслав в по-късно време, изоставя укрепената територия, превръщайки я в мощен некропол. Остават недоуточнени въпросите: кое налага появата му върху останките от царските дворци и храмове – традиция, вяра, спомен; каква е връзката и отношението към заварените столични паметници; какви са характерните черти в погребалната практика, в избора на мястото, вида гробно съоръжение и поставените дарове.

В направения кратък преглед на историята на града от възникването до неговата гибел в края на XIV в., с посочени извори и основни изследвания по темата, е проследена накратко и историята на проучванията във Велики Преслав, както и топографията на разкритите некрополи. Разгледани са всички документирани погребвания на територията на Големия царски дворец, очертани са граници, обхвата на некропола и отношението му спрямо съответния археологически обект.

Изводите, направени на базата на проследената топография на града и на некрополите при отделните сгради и комплекси, подчертават приложеното традиционно схващане за сакралността и сантименталната натовареност на дворецовото пространство. Надхвърляйки границите на така обособените археологически обекти и схващането, че върху руините на всеки един от тях се развива отделен, абсолютно самостоятелен некропол, проследяването на топографията, налага основният извод, че в края на XI и най-интензивно през XIII–XIV в., в най-укрепената част на

града се развива единен гробничен комплекс, заемащ цялата проучена досега площ, един своеобразен „Град на мъртвите“⁴ В разполагането на този мемориален комплекс във всички сектори на Големия царски дворец във Велики Преслав, се проследява прилагането на основни тенденции и погребални практики, характерни за източноправославното християнство през средновековната епоха.

§2. Стратиграфия на некропола.

Проследяването и анализа на стратиграфските напластявания в средновековен Преслав, е един от водещите източници в изграждането на относителната хронология на обитаването му, последователността на промените в градоустройствената му схема и разчитане на отделните жилищни хоризонти.

Особено трудно е изготвянето на цялостна, обобщаваща стратиграфска карта на града, тъй като културните напластявания във всеки отделен сектор притежават своя собствена специфика, основана на характера на заварения терен, начините на усвояването му през столичния период и по-късното му използване и обитаване през византийската и следстоличната епоха.

В стратиграфско отношение територията на най-укрепената зона на града представлява многопластов хоризонт, образувал се в следствие на мащабна разновременна строителна дейност, терасиране на терена и естествената денивелация на релефа, която се развива в посока северозапад-югоизток.

Стъпвайки на базата на събраната топографска информация за следстоличните некрополи, развили се на територията на Големия

⁴ **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата /IX – XIV век/. Велико Търново, 1998, с. 182.

царски дворец от края на XI и най-активно в XIII–XIV в., както и на данните за разположението на гробовете спрямо столичните градежи и следстолични съоръжения и постройки, могат се проследят две основни направления при очертаване стратиграфската картина на града. От една страна, анализът на съотношението на гробовете спрямо столичната архитектура спомага за определяне относителна датировка и граници на живот на тези паметници, а от друга самите сгради или останките от тях, подсказват развитието и мащаба на обитаване и погребване в отделните сектори и комплекси на града.

§3. Хронология на следстоличните некрополи.

В основната си част гробните съоръжения от края на XI в. спазват тенденция за съобразяване със запазеността на столичните градежи и ориентирането им спрямо тях. Гробните ями през този период не нарушават заварените зидове, настилки или елементи от водопроводната система на града, но се срещат и такива, които се връзват в изравнителните хоросанови нива, изградени преди строежа на голяма част от сградите във вътрешната крепост на Преслав.

По-различни са характеристиките следващия културен пласт, чието натрупване започва в началото на XII в. и продължава до средата на XIV в. В стратиграфско отношение, той се разграничава като напластяване със значителна дебелина от 0,40 – 0,70 до към 1,20 м., сиво черно оцветяване и висока концентрация на тънкостенна керамика, изработена на крачно грънчарско колело, монети, метални и битови предмети, най-общо датирани до втората половина на XIII в. и началните десетилетия на XIV в.

В рамките на XII в. започва процес на масово навлизане и заселване на обикновеното население на територията на Царския

дворец. Новите обитатели притежават подчертано скромни, небогати бит и възможности, пряко обвързани с практикуването на различни занаяти и производствени дейности. Организираните в отделни занаятчийски квартали, те започват усилената дейност по демонтиране на каменния материал от столичните сгради и прилагането му в жилищни и производствени съоръжения и постройки.

В края на XII в. е поставено началото на вторият етап от развитието на следстоличния некропол. Характерна особеност през този период е повсеместното използване на заварения терен за извършване на гробни вкопавания, без оглед на останките от сгради, съхранени макар и частично във височина, дворно-площадни оградни зидове и настилки, водопроводи и други градежи от ранните периоди на града. В стратиграфският анализ на този интензивен процес, важно място заемат местоположението и различните ситуации в разполагането на гробните вкопавания.

Глава втора. Следстоличният некропол на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав /XI–XIVв./

§1. Класификация на следстоличните гробни съоръжения на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав.

Систематизирането на информацията за следстоличните гробове и гробни съоръжения на територията на Царския дворец и изготвянето на относително изчерпателна схема за класификация и интерпретацията им, е сравнително сложен процес. Той съчетава в себе си не само чисто исторически и археологически факти и хипотези, но и религиозни, етнографски и философски подходи и тълкувания.

Изработването на подробна класификационна схема и разграничаването на отделни типове гробни съоръжения според приложените конструкции и материали, положението на скелета и анализа на поставените като гребен дар или инвентар предмети, ще спомогне за установяване характера, функцията и морално-етичните норми на погребалната практика, както и социалната принадлежност и обществения статус на покойника и неговите близки.

1. Гробници. При продължилите над 120-годишните проучвания на средновековен Преслав, на територията на вътрешната му крепост до сега са регистрирани две гробнични съоръжения от този тип. Тяхното изграждане се поставя в средата на X в., във време когато столичният град е символ на държавност и елитарност; време, в което църковните храмове са функционирали пълноценно, а вътрешната територия на царското укрепление е с ограничен достъп и силно сакрализирана.

1.1. Аристократичната гробница от X в., изградена на площада с фиалата пред южната градска порта, е разположена на 0,50м. южно от апсидите на кръстокуполния храм.

1.2. Тухлената гробница е второто гробнично съоръжение, синхронно с действащ храм, издигнато след третата четвърт на X в., източно от Дворцовата базилика. Тя е вместена в пространството между централната и южната апсида на църквата.

Според определението на Жилбер Дагрон гробничните църкви и появилите се около тях гробни съоръжения, отредени за висши особи, духовни или светски, се явяват своеобразен „троянски кон”, който води до нарушаване забраната за непогребване в пределите на укрепеното ядро. Веднъж обаче намерили ниша в чертите на градската топография, скоро погребванията се разгръщат и обхващат цялата изследвана до този момент територия на Големия царски дворец в Преслав. Именно

тухлената и аристократичната гробница поставят началото на масовия погребален процес в рамките на вътрешното укрепление и макар този процес да се проявява след известен период от време, ясно се наблюдава стремежът на по-късните вкопавания да бъдат изградени в близост до първите гробни съоръжения.

2. Гробни камери и съоръжения. Появата им се поставя в самия край на XI в. с началото на масовия погребален процес на територията на Царския дворец. Това са гробни съоръжения, изградени около църковните храмове и светските сгради в Югозападния двор и площада, източно от него, както и югозападно от Жилищния дворец в царската резиденция.

В конструктивно отношение в тази група са проследени вариации, основани предимно на средствата, значимостта и социалния статус на погребания индивид и неговите близки. Организираны на отделни гнезда, подредени в относително прави редове, в разполагането на гробните камери се демонстрира все още съобразяване със столичните архитектурни паметници.

2.1. Покрити и оградени гробни камери. Основно този подтип гробни съоръжения е съсредоточен в рамките на Патриаршеския комплекс По-голямата част обхващат пространството пред централната западна фасада на Дворцовата базиликата и двора между църквите и архиепископското жилище. В този сектор от следстоличния некропол са изградени част от гробните камери, за които се предполага, че вероятно биха могли да бъдат предназначени за духовни лица с висок сан или организирани като родови гробници.

2.2. Оградени гробни камери. Тази подгрупа обхваща гробове с цялостно оградена гробна яма или частично ограничена от една или няколко страни. В техническо отношение, оформянето на гробните

съоръжения от тази подгрупа не се отличават от това на покритите камери, но тук се наблюдава по-голямо разнообразие и вариации в съчетаването на приложения в конструкцията материал и отделните похвати при изпълнението ѝ. Преди всичко съоръженията тук не са покрити с траен материал, но се допуска използването на различни тъкани като покров над покойника или полагането му в ковчег. Често ограждането на гробната яма става с преупотребен строителен материал, демонтиран от стολичните сгради и площадни настилки, главно варовикови късове, фрагментирани блокове и тухли, а в редки случаи са влагани и архитектурни детайли, предимно корнизни дялове с профилиран торус.

2.2.1. Оградени с варовикови блокове. Основно място тук заемат гробните камери, изградени в югозападния владетелски комплекс, които съставляват 80% от общия брой. Обхванали плътно от юг и изток корпуса на жилищната постройка и североизточната част на владетелската канцелария, тези гробни съоръжения поставят долната граница на погребване през XI в., изцяло съобразени със степента на запазеност на дворецовите сгради.

2.2.2. Оградени с плочести и необработени камъни. Гробните съоръжения от тази подгрупа съставлява над 77% от общия брой оградени гробни ями. Те са най-масово приложените конструкции, при които е следвана определена последователност при изграждането им, независимо от вариациите на употребения материал и техника. Към групата на оградените с плочести камъни гробове спадат 25%, като изцяло оградени са 6% от общия брой. При останалата част ограждането е само от една или повече страни, а при някои от запад е изправен вертикален плочест камък, маркиращ гробната яма. Аналогично е положението и при гробните ями, оградени с необработени, ломени

камъни, но тук 23% са цялостно оградените, а 37% от тях са оградени със стени под формата на еднолицеви редове или с от 2 до 4 камъка, без да се проследява някаква конкретна схема в подреждането им.

Относително голяма група представляват маркираните с по един или два камъка гробни ями. Те съставляват 25% от общия брой оградени и маркирани гробни съоръжения. Най-често маркиращия камък е разположен вертикално на западната страна /23 бр./ или от юг до черепа /8 бр./ или до краката /5 бр./. В някои случаи набити камъни от запад и изток очертават дължината на гробната яма /7 бр./. Масовият характер на тези гробни съоръжения ги поставя на второ място по приложение в следстоличния некропол във Велики Преслав. 37% от всички регистрирани досега гробни ями са цялостно или частично оградени и маркирани с плочести или ломени камъни, а само 0,1% имат вложени в конструкцията си тухла или керемиди като ограждащ материал.

3. Неоградени гробни ями. Гробовете от тази група съставляват близо 2/3 от общия брой следстолични погребвания или средно 58 – 62 %. Това налага извода, че независимо от високия процент на гробове с приложено специално оформление, предназначени за покойници, принадлежали към по-висшите аристократични слоеве на обществото, следстоличният некропол от края на XI–XIV в. си остава обикновен, редови гробищен комплекс на града. В техническо отношение неоградените и немаркирани гробни ями имат трапецовидна или правоъгълна форма и размери, съобразени с ръстовите данни на покойника. Независимо от опростения си начин на изработване и при тях се наблюдават характерни особености. По-особен пример са гробните ями вкопани в плътния хоросанов изравнителен или строителен пласт, където ясно се открояват заради тъмно оцветения им насипен пласт. При тези гробове, които са приблизително около 17% от всички

неоградени ями, формата и размерите са ясно доловими, но за сметка на това костните останки са зле запазени и силно изтлели.

Близо 28% от следстоличните гробовете спадат към група на т. нар. „вместени” в плочниците и настилките гробни ями. По същество те могат да бъдат отнесени и към групата на оградените ями, тъй като костните останки на покойника са полагани в своеобразна камера, вкопана под нивото на настилката. За целта от каменната настилка са демонтирани определен брой плочи, а хоросановата подложка или насипа под тях са изчерпвани в размери, съответстващи на ръстовите данни на покойника. По този начин е оформена сравнително плитка, вкопана на 0,25-0,45 м. под ходовото ниво на настилката, гробна камера. Често демонтираните плочи или фрагменти от тях са приспособени като маркиращи гроба елементи.

§2 Положение на скелета.

Независимо от типа на гробното съоръжение и вида на вложения при неговото конструиране материал, положението на скелета е универсално, съобразено с изискванията християнския погребален обред. В основната си част покойниците са положени по гръб с глава на запад и изпънати долни крайници. Най-много вариации се наблюдават в разположението на горните крайници на покойника, като причините за някои от тях могат да се обяснят с естественото слягане на насипната пръст в гробната яма, тлеенето и разпадането на ставните връзки, както и с различната трактовка на обреда или дори с ширещите се ереси в периода XII–XIVв.

Според християнската погребална практика ръцете на покойника се полагат скръстени в коремната област и именно при тази група процентът е най-висок /52%/, като са регистрирани различни варианти,

при които едната ръка е на корема, а другата ниско долу към тазовите кости /8%/ или високо на гърдите/7%/. Останалите вариации включват гробове, в които и двете ръцете на покойника са положени на таза/15%/, на гърдите /8%/, а само при 1% от разкритите гробове едната ръка лежи в областта на гърдите, а другата е свита обратно към рамото. Важна разновидност в полагането на горните крайници, определяна като езическа реминисценция е, когато те са положени изпънати покрай торса /5%, 29 бр./ или са включени в комбинации, при които едната ръка е плътно до торса, а другата – на корема, таза или гърдите. Сравнително равностойно е прилагано изпъването на лява 18 бр./ и дясна ръка /14бр./, което не позволява да се говори за специален обред или предпочитано положение според възрастта, пола или приложения погребален ритуал.

В положението на черепа също не може да се търси спазването на определени обредни изисквания. Под натиска на пръстта, голяма част от черепите са свлечени от анатомичното си място, включително и от специално подготвената т. нар. „възглавница”, ниша или кухня под тях. При проследените следстолични погребвания почти равностойно са представени гробовете с череп обърнат на дясно/юг /119бр./ или на ляво/север /144бр./, като единствено полагането на тилната част е регистрирано само в 94 гроба. Не липсват и аномалии в полагането им, като череп обърнат с лицевите кости на запад /6бр./ или надолу към земята /4бр./.

Обикновено в гробната яма се полага по един индивид, но често се срещат и отклонения, при които едновременно, в обща гробна яма, са положени два индивида един до друг или един върху друг, без да е регистриран междинен разделителен пласт между тях.

Гъстотата на погребване, особено около църковните храмове, често налага няколкократно преизползване на гробните ями. В секторите с

най-голям интензитет на погребване се наблюдава застъпване на гробовете, при което често костите от първичното погребение са събрани на купчина, а отгоре е положен черепа.

§3 Погребални обреди и ритуали.

В прилагането на християнския погребален обред се наблюдават и някои отклонения, определени в повечето случаи като езически реминисценции или чисто местно тълкуване на ритуала. Ако се приеме, че основното положение на покойника е по гръб с изпънати долни крайници и ръце скръстени в гръдната или коремната област, то всички останали ситуации са вид отклонение от правилото. Изпънатите отстрани ръце или в комбинация едната свита върху торса, а другата изпъната до него, наличието на въглени и монети в гроба са ясно отклонение от християнската практика. Но от друга страна, като белег за приложен ритуал се приемат липсващите кости от ходилата при голяма част от покойниците, гробовете без регистриран череп в тях, както и често срещаното разбъркване на костите на торса и крайниците, което би могло да се аргументира и с интензитета и гъстотата на погребване от края на XI и особено през XII–XIV в., както и вкопаните по-късни варови пещи и стопански ями.

Най-масовите противодействия са нарушаването целостта на скелета, пробождане с остър предмет, ампутиране на ходилата и обръщане на черепа.

Един от често прилаганите обичаи, известен още от Античността, е поставянето или хвърлянето на монети в гроба на покойника – т. нар. „Харонов обол“, като средство, чрез което се осигурява/откупува безпрепятствен преход на душата към „другия свят“. В преславския следстоличен некропол този обичай е често срещан, особено при по-

късните гробове, датирани в средата на XIII–XIV в. „Хароновиат обол” е засвидетелстван в общо 24 гроба, като монетите масово са по една /15 гроба/ или три /7 гроба/. Най-много монети, седем, са открити в гроб на възрастен индивид, мъж, събрани в торбичка и поставени в дланта на дясната му ръка.

§4 Погребални дарове и инвентар. В полевата и научната документация не винаги се прави разлика между дар и инвентар в гроба. В определения инвентар са включвани всички предмети, открити в гробната яма, без да се прави ясно разграничение за функционалната насоченост и вложения религиозен смисъл в тяхното поставяне. В групата на гробен инвентар спадат накити и лични вещи на покойника, които са открити на естественото си място, т. е. там където са били носени приживе. Гробният дар е по-особена група, в която влизат същите предмети, но вече ритуално поставени край тялото, като монетите, които служат за осигуряване прехода на душата или просто дарени като съкровище, керамичните съдове и занаятчийски инструменти, които илюстрират областта на дейност на покойника приживе. Всички тези предмети са дарени от живите, за да може покойника да си служи с тях в новия си „дом” в „отвъдния свят”.

В рамките на преславския следстоличен некропол са регистрирани няколко погребвания с положени гробни дарове. При две от тях, в насипите над гробните ями на възрастни индивиди, са поставени ритуално съдове, тънкостенна керамика, характерна за периода XII–XIII в. При третия случай, в гроб на мъж, близо до главата, като гробен дар е поставено керамично гърне с каменен похлупак, съдържащо дамски накити.

Независимо дали са поставени като дар или са част от лични вещи на покойника, всички предмети демонстрират не само отдадената почит, но и социалния и имуществен статус на погребания и неговите близки. Но в основната си част обаче следстоличният некропол се отличава с оскъден, немного богат гробен инвентар, принадлежащ на едно обикновено градско население, със сравнително нисък жизнен стандарт и възможности, в което обаче все пак има и една малка прослойка, която успява да изгради сложни гробни съоръжения, да обдари и да изпрати своите покойници с изящни облекла от златовезани тъкани, накити и дарове.

Художествените образци на женски накити съставляват една от най-големите групи археологически паметници. В настоящата разработка поставената основна цел е да се обобщи и систематизира известния археологически материал, постъпил от отделните дялове на преславския некропол, без да се претендира за изчерпателност при представянето на техните техническите и стилови характеристики. Това до известна степен е направено от редица изследователи, на чийто анализ и датировка се основава прегледа на гробния инвентар.

Най-многобройният инвентар са сферичните копчета, *общо 313*, регистрирани в *75 гроба*. Те са съставени от две излети кухи полусфери, споени в основите си, като в противоположният полюс на едната, е вмъкнато елипсовидно или кръгло ухо, чрез което се пришиват към дрехата в определен ред според модела ѝ. По форма копчетата са еднотипни и се различават само по вложения материал и размери.

В разположението на копчетата спрямо костите от скелета, се проследяват три основни зони на концентрация – високо над гърдите, между долната челюст и шийните прешлени, където обикновено се срещат едно или две копчета. Втората зона обхваща линията от гърдите

до таза и в зависимост от броя на копчетата могат да се проследят един или два вертикални реда по дължината на гръбначния стълб. Третата е в областта на китките на ръцете и според това, къде са положени, се определя и ширината на ръкава.

На базата на мястото и броя на копчетата, се извлича информация и за вида и модела на дрехата, специалните отвори и големината на разрезите по нея. В направените реконструкции на средновековно облекло⁵ и според обобщените данни за гробовете, се очертават три основни модела на облекло, с което са положени покойниците и съответно представят актуалния за периода начин на обличане и декорация на дрехите. Най-масово е носена дълга до глезените роба с прорез в горната част на гърдите, затварян от едно или две копчета. Като по-богата разновидност е пришиването на копчета в една или две редици по цялата дължина на гръбначния стълб до коремната област, като броят им варира от 8 до 15 – 20.

Обеците са най-разпространения гробен инвентар и спадат към групата на накити за глава. Често в литературата са обозначени като „обеци” и „наушници”, което е породено от редица функционални особености на накита. Обеците обикновено се носят на ушити, докато наушниците се прикрепват към покриващата главата лека материя, а понякога се вплитат и в самата коса.

В следстоличния некропол най-често обеците се срещат по една */в 51 гроба/* или две */в 16 гроба/* и само в един случай, в гроб на малко дете са открити четири броя – по две от двете страни на черепа. Според специализирани класификации, изработени конкретно за преславските накити и на базата на обработената информация за следстоличните

⁵ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 2, София, 1976, 23 – 39. **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993, 154 – 158.

погребвания в Царския дворец, обещите като гробен инвентар могат да бъдат обобщени в четири основни типа, като вариациите във всяка една подгрупа се дължат на различията в използваната техника, размера, вида и оформлението на декориращите елементи.

Освен обещите към групата на накитите за глава спадат иглите за коса и прочелниците, които освен като украшение, имат и утилитарно предназначение – да придържат покривалото на главата или косата, т.е. двата аксесоара предполагат забраждане на главата с лека памучна или копринена материя. Прочелникът като накит представлява своеобразен вид диадема, който украсява предната част на главата, обхващайки челото и слепоочията. В преславския некропол, звена от прочелник са открити единствено като част от колекцията накити в гърне, положени в гроб на мъж. По-скромният начин за закрепване на забраждащия воал са иглите за коса, които се срещат твърде рядко сред погребалния инвентар. Те са съставени от сфера, от която излиза дълго, тънко острие, извито леко дъговидно. Такъв тип са иглите, които са част от гробния инвентар на погребаната до владетелската канцелария преславска дама.

Пръстените като гробен инвентар са представени твърде слабо, само от осем екземпляра. Преобладават плоските халки, някои от тях отворени, които преминават в елипсовидна плочка. Украсата е скромна, предимно от врязани геометрични мотиви – пресечени прави линии, от центъра на които излизат малки квадрати; комбинация от прави и вълнообразни линии или леки врязвания в основата на щита. Изработени са съответно от мед и бронз, с изключение на един посребрен и два сребърни. С по-богата декорация е един от пръстените, изработен е от висока проба сребро с вложен в касетка аметист.

Последният накит, който е засвидетелстван по-машабно, са гривните. Обособени в две групи – стъклени и метални, те са често срещан накит в повечето средновековни некрополи. В голяма част от преславските гробове преобладават стъклените гривни с тъмносиньо оцветяване, като най-често се откриват във фрагментирано състояние, близо до естественото им място за носене на китката на ръката или по-високо към лакътната става. В некропола от XI–XIV в. се откриват в седем гроба, от които са запазени 16 цели /6 бр. в гроб на дете, 8 бр. на млад индивид/ и 7 фрагмента от различни екземпляри, разпределени в останалите пет гроба. Аналогично е съотношението и при металните гривни – регистрирани са шест, по една в гроб. Те са изработени от два двойно усукани бронзови тела, които в краищата си образуват петлици за закопчаване. Имат диаметър 7–8 см. и са характерни за периода от края на XI–XIII в.

Най-важният датиращ материал, откриван като гробен инвентар, са монетите. Те позволяват очертаване на хронологическата картина при всеки отделен гроб или некропол и спомагат за точното датиране и проследяване продължителността на функциониране на голяма част от столичните архитектурни паметници и степента им на запазеност. Монети са открити в над 24 гроба, като преобладаващо са по една или по три, а най-много, седем, са открити в дясната ръка на възрастен мъж. Основната част са византийски медни монети, датирани най-общо в XII–XIII в.

В групата на предмети лично притежание, открити като гробен дар или инвентар, се поставят кръстовете, като носители на висшите сакрални ценности на всеки индивид. Те могат да бъдат знак за силната религиозност на покойника приживе или притежание на духовно лице, съпровождайки го по пътя към „другия свят”. В този смисъл, натоварен с

апотропейни функции, кръстът като гробен инвентар се приема като медиатор между света на грешниците и праведните, между смъртта и вечния живот.

От най-опростен тип е открития на гърдите на млад индивид каменен кръст. Изработен от сиво-черен конгломератен камък, той има неправилно осмоъгълно сечение на раменете и кръгъл отвор за окачване в горната част на вертикалното рамо с диаметър 1,7 см.

Кръстовете, изработени от сив стеатит се появат във времето на Македонската династия /867 – 1056/ и Комнините /1081 – 1185/, когато стеатитът навлиза като материал за изработка на религиозни предмети. Двата стеатитови екземпляра от преславския следстоличен некропол, са открити върху на гърдите на възрастни индивиди /кат. № 231, 468/. Повърхността им е гладка, излъскана, рамената са цилиндрични, а в горната част на вертикалното рамо е направен кръгъл отвор за окачване.

От следстоличния некропол произхождат и три метални нагръдни кръста, които макар че са твърде малко на брой, представят разнообразието на този вид пластика. Всички те са открити върху или в непосредствена близост до гърдите на покойника.

Първият нагръден кръст /кат. №471/ е единичен, с постепенно разширяващи се краища на рамената. По периферията на лицевата повърхност с тънко острие, е врязан кант, а в средата в кръгъл медальон е вместен релефен кръстен знак.

Преславските кръстове-реликварии, тип 1.4., изработени от бронз, са открити върху гърдите на покойници, погребани от южната страна на кръстокуполната църква на южния площад с фиалата, символично място, отредено за полагане на духовни лица и праведници.

Първият енкалпион /кат. № 369/ е запазен с двете си половини, свързани в горния и долния край с шарнир. Отвесните рамена, долното леко издължено, са с разширяващи се краища, докато хоризонталните са прави. На двете лицеви повърхности в релеф са изобразени сцената Разпятие Христово и Богородица Оранта. Над фигурите с тънко острие са врязани по един кръст с триъгълни завършеци на рамената. Аналогични кръстове са открити и в други сектори на града – при разкопките на ранната северна стена на аула, без да принадлежи към инвентара на конкретен гроб от следстоличния некропол и в гроб № 37 от некропола при Дворците, като при него е врязан гръцки надпис около фигурите. Датировката на тези образци най-общо се поставя в XI в.

Вторият образец от следстоличния некропол е открит в гроб на възрастен индивид /кат. № 380/. Запазена е едната, обратната половина на кръста, носена откъм гърдите. Той също принадлежи към типа на кръстовете-реликварии, но според представената иконография спада към отделна подгрупа с по-особен стил и ограничено разпространение⁶. По вертикално рамо е изобразена Богородица в цял ръст, обгръщайки с ръце Младенеца, застанал пред нея. Сюжетът е обогатен с две бюстови фигури на светци в двата края на хоризонталното рамо. Дълго употребяван, този кръст-реликварий, открит като гробен инвентар, е датиран в периода XII–XIII в.

Направеният анализ на откритите като гробен инвентар в следстоличния некропол предмети от бита и лукса като накити – обеци и наушници, пръстени, гривни, нагръдни кръстове и керамични съдове, не претендира за пълна изчерпателност и всеобхватност. Въпреки, че е обработена цялата достъпна информация за следстоличните гробове и

⁶ *Дончева – Петкова, Л. Средновековни кръстове – енкалпиони от България (IX – XIV в.),* София, 2011, 68-70, кат. № 142;

принадлежащия им инвентар, има една голяма част – некропола при Владетелската църква, която след толкова години все още остава недостъпна и която несъмнено би обогатила типовото разнообразие, общата статистика и степента на разпространение на ювелирните модели.

Глава трета. Обща характеристика на преславския следстоличен некропол.

Некрополът като затворен комплекс представлява важен източник за бита, ежедневието и социалната принадлежност на всеки отделен индивид и на обществото като цяло. Всеки гроб е материален израз на светоусещането, религиозността, начина на мислене и възприемане на живота и смъртта.

След цялостното обработване на данните за един некропол, един от най-важните моменти е изработването на обобщаваща характеристика на населението, обитавало съответния район, град или поселение, приложената погребалната практика и гробното съоръжение като израз на отношението на близките към покойника и неговата загуба. В изготвянето на подробна характеристика за населението на следстоличен Преслав за периода от XI–XIV в., неминуемо обаче се появяват трудности, основани от една страна на бурните събития и катаклизми в политическия, икономическия и демографски живот на града, а от друга на недостатъчното обнародване на резултатите от провежданите над 120 години археологически разкопки.

През първата половина на IX в. Преслав възниква като стражево укрепление, натоварено с отбраната на старопланинските проходи, което от своя страна предполага, че по-голямата част от обитателите му са част

от българската армия и свързаните с нея стопанско-занаятчийски отрасли, необходими за поддръжка на въоръжението и бита на войската.

Края на IX в., с промяната на статута на града и обявяването му за столица, настъпва своеобразно затваряне на ядрото на българската държавност. През целия столичен X в. на територията на Големия царски дворец се създава сложна градоустройствена схема от светски и духовни комплекси с обособени собствени оградни стени и организирани в обширни площадни пространства. Ограниченият достъп, грандиозността на царствената светска и религиозна архитектура и личността на самия владетел, водят до сакрализиране на вътрешната територия от страна на настанилото се по крайречните тераси обикновено столично население. То е носител на новата за страната култура, основана на принципите на източноправославната религия, но за известен период от време пречупвайки я през старото, езическо светоусещане и начин на живот. Ревностно следвайки обаче доктрините на християнската религия, столичното население погребва своите близки в извънградските пространства и манастирски комплекси, спазвайки античната забрана *intra urbem* – извън града.

Първият катаклизъм, който изживява Велики Преслав през втората половина на X в., е настаняването на войските на руския княз Светослав в пределите на града и последвалото превземане от страна на Византия и император Йоан Цимисхи през 971 г. В града се установява чужда политическа власт и настъпва качествено нова промяна в статута му – Велики Преслав става център на стратегия от системата на византийската империя със значителен военен гарнизон, което от своя страна предполага и военизиране на голяма част от обитателите му.

В края на XI и началото на XII в. и особено в годините след възстановяването на българската държавност от братята Асеневци, в

пределите на Преслав започва стопански подем, който обаче е съпроводен с постепенното навлизане на населението. Успоредно с настъпилите политически и икономически промени, свободното пространство около църковните храмове в града, постепенно е заето от гробове и превърнато в своеобразно градско гробище. Възникналите в края на XII–XIII в., в близост до светските сгради, занаятчийско-производствени работилници и квартали прекъсват своето съществуване. Вероятна причина за това може да се търси в татарските нашествия през 40-те на XIII в., опустошили редица селища в Североизточна България, както и в продължителните походите на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот.

Новонастанилото се градско население, дошло отвън със свой собствен бит, култура и потребности, води до десакрализиране на градското пространство и пренебрегване на някогашните столични порядки. То практикува различни занаятчийски и производствени дейности, изгражда неголеми наземни и полувкопани жилища, притежава непретенциозни накити и скромно ежедневие. Но сред това население живее и една малобройна прослойка от по-заможни членове на обществото, които запазили аристократичните порядки, са в състояние да си позволят притежаването на вносни съдове, скъпо облекло от сарма и коприна, накити от сребро и злато, както и да изпратят с тях в последния им път своите покойници в „дом“, прецизно изграден и подготвен за вечния живот и безсмъртието на душата им.

Използването на израза *следстоличен некропол* или пък на определен дял от него, визирайки регистрираните гробове във всеки отделен археологически обект, се основава на цялостното проучване и проследяване на топографията на гробните вкопавания. Според анализа на данните, независимо от „районирането“ на отделни обекти, се налага извода, че цялата територия на Големия царски дворец през XI и особено

интензивно през XII–XIV в., е обхваната от единен, всеобхватен погребален процес, протекъл в дълъг интервал от време, но синхронен във всеки един сектор от проучената площ на вътрешното укрепление. Това е процес, който започва още през X в. с появата на аристократичната и тухлената гробница и полагането в тях на висши персони от светските и религиозни слоеве на обществото.

В края на XII в. започва вторият, основен етап от развитието на следстоличния некропол, обхванал всички сектори от територията на Царския дворец във Велики Преслав.

Основните характеристики на преславския погребалния обред и ритуали, са универсални за некрополите от периода XI–XIV в., открити на територията на днешните български земи. В основата им стоят каноните и изконните изисквания, наложени от Източноправославната християнска религия, но примесени в определени моменти с по-ранните, езически представи за света, живота и смъртта. Според изследователите вярата в задгробния живот в основната си част е сложна система от вярвания, създадена от църковната институция чрез проповеди и обрисувани сцени от битието на душата и всички погребални обичаи са в много тясна зависимост от представите и понятията за нея, за нейния път и отношение след смъртта⁷. В зависимост от отношението на близките към нея, от степента на обгрижване, душата определя и своето отношение към тях. На тези представи, вярвания и страхове се основават различните действия или противодействия и ритуали, които от една страна се опитват да удовлетворят душата с желаните от нея вещи, а от друга да ѝ преградят пътя назад, към света на живите.

⁷ Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София, 1977, с 498.

Заклучение. В обобщен вид, основните характеристики на това население и градският гробищен комплекс, в който погребва своите близки, се конкретизират в няколко основни пункта:

1. Анализът на топографските данни, независимо в рамките на кой археологически обект попадат или пък типът гробно съоръжение и приложения материал показва, че следстоличният некропол от края на XI–XIV в. обхваща първоначално свободното от градежи пространство около църковните храмове и бившите владетелски постройките. В един по-късен етап от развитието на този общ некропол, гробните вкопавания обхващат цялата проучена до този момент площ на вътрешното укрепление, пренебрегвайки и често разрушавайки заварените по-ранни гробни ями и гробни съоръжения.

2. Гробните съоръжения на тази територия включват три основни модела с редица модификации, но най-многобройни и пръснати навсякъде са неоградените гробни ями, вкопани без оглед на останки от сгради, настилки и дори по-ранни гробове.

3. Погребалният обряд е християнски, с ориентация запад – изток, като в отделни гробове са регистрирани и сезонни отклонения на югозапад и североизток. Покойниците са положени по гръб, с изпънати долни крайници. Естествено не липсват и изключения, като положени на дясната или лявата половина индивиди, както и събрани в коленните стави или изнесени навън кости на краката.

4. Положението на ръцете следва различни схеми – от скръстени на гърдите или корема, до ниско долу, върху тазовите кости или едната на

гърдите, другата на корема или свита високо към раменната кост. Наблюдават се и редица отклонения от установените християнски норми, например двете ръце изпънати до торса или в комбинация лява / дясна до тялото, другата – в областта на гърдите, корема или таза.

5. В погребалната практика на преславския некропол често се наблюдава прилагане на езически реминисценции, като подсипка от въглени в гробната яма, макар и много рядко поставянето на кремъци и широко разпространения обичай „Харонов обол”, като средство за безпрепятствения преход на душата към отвъдната. В основата на всички тези обреди и съпровождащите ги ритуали стоят вярата, страховете и душевността на късносредновековното преславско общество.

6. Поставените като гробни дарове и инвентар предмети от бита и лукса не се отличават от характерните за останалите некрополи от периода XI–XIV в. Основно това са копчета, близо 350 броя, разпределени неравномерно в гробовете, обеци, повечето халки от гладка и усукана тел, пръстени и стъклени гривни. При по-голямата част от накитите липсва познатата от предходния период елитарност и изисканост. Там където я има, то те следват модните вкусове и тенденции, характерни за по-големите градски центрове от времето на Второто българско царство.

7. Антропологични изследвания на костен материал от преславския некропол не са правени, с изключение на костите от гроб, в който като гробен дар е поставено гърне с дамски накити. Липсата на подобни изследвания затруднява определянето на пола и възрастта на погребаните. Условно е поставянето им във възрастови групи, тъй като се разчита единствено на преценката и описанието на проучвателя.

Въпреки това, при каталогизирани над 1000 костни останки, според посочената в научната документация информация, 212 от костните останки принадлежат на индивиди от група *Infans I и II*, като тук резултатите за двете групи не са конкретизирани, но рядко се посочва новородено или месечната възраст. Групата *Juvenilis*, в която според описанието влизат млади индивиди, достига едва 153 индивида, а възрастните или зрели индивиди са над 505. Към тези статистически данни трябва да се добавят и резултатите от гробовете при Владетелската базилика, представени процентно. На базата на публикуваната информация и прегледа на архивните документи, в района на църквата и сградите около нея 25 % са погребаните бебета/деца от група *Infans I и II*, 18 % млади и 55 % възрастни индивиди, което отговаря като показател на общата смъртност в останалата част на града.

Следстоличният некропол, развил се на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав, е всъщност един редови градски гробищен комплекс. Макар разделен на условни дялове, той притежава всички основни характеристики на единен дълготраен погребален процес, който е характерен за всички отмиращи градски центрове и извънградските им територии, превръщайки ги в своеобразен „Град на мъртвите”.

Изследването, посветено на проблема, е една необятна тема, която със сигурност търпи развитие в бъдеще. Но събирането и коректното документирание на регистрираните гробове и гробни съоръжения, е основната и най-съществена задача на дисертационния труд. Събрани, описани и систематизирани в каталог, който наброява над 900 единици, са всички обнародвани в научната литература материали за отделни

гробове и гробни вкопавания. В това число се поставя и вторият по големина дял от следстоличния некропол, развил се на територията на югозападния дворецов комплекс, който наброява над 250 погребвания. В неговото теренно обработване и публикуване чрез настоящата разработка се състои приноса на автора към цялостното изследване по темата. Също като част от постиженията на автора е публикуването на некропола пред Южната порта, предоставен от проучвателя му Тонка Михайлова. Останалата част от информацията е заимствана от публикации на български автори, работили десетилетия за археологическото изследване на средновековен Велики Преслав.

Настоящата разработка е естествено продължение на усилията на изследователите в изучаването на средновековната история на Велики Преслав. Чрез събирането и систематизирането на данните от теренните археологически проучвания, свързани със следстоличния период на града, с погребалната практика и обредността на новите обитатели, е проследен характерът и религиозността на преславското общество в периода XI–XIV в.

Изследването има и своите пропуски и не претендира за пълна изчерпателност. Въпреки обемния като цяло каталог на гробовете и гробните съоръжения, реалният брой на погребванията на територията на Големия царски дворец, е значително по-голям. Част от тях все още, а вероятно и за в бъдеще, остават непубликувани, други невинаги са документирани коректно, а по-голямата част остават с ограничен достъп. Но въпреки това, разработването на темата в настоящия дисертационен труд, е вероятно малка, но пък реална крачка за цялостното проучване на следстоличен Преслав и населението обитавало и погребвало своите близки в пределите на Големия царски дворец през XI–XIV в.

Каталог на гробовете – таблично са каталогизирани 908 гроба с над 1000 костни останки от човешки индивиди. В него е посочена цялата достъпна информация – обект, година на регистриране, съотношението спрямо археологическия паметник в съответния обект, основни метрични данни на погребания индивид, тип и конструкция на гробното съоръжение. В отделна графа са посочени откритите в гробната яма дарове или инвентар. Основна част от информацията е извлечена от публикувани разработки, посветени на съответният археологическия комплекс, отчетни материали и отчасти Архива на НАИМ при БАН.

Приносната част на разработката е обнародването на два дяла от следстоличния некропол – при Южната порта от 1981 г. и този в югозападния архитектурен комплекс-резиденция на владетелската фамилия, включващ над 250 гроба или общо над 300 гроба.

В края на каталога са разгледани гробните вкопавания при обект Владетелска базилика. Информацията за него е включена под формата на статистика и се основава на частично публикувани данни в научните издания.

Приложение: включва схеми на обекти с разположения некропол, графични заснемания и фотоси на характерни гробни съоръжения, стратиграфски и статистически таблици и реконструирани дамски облекла.

Приносни моменти на дисертационния труд:

1. Първо обобщено изследване, разглеждащо въпросите за следстоличните погребвания на територията на Големия царски дворец във Велики Преслав през периода XI – XIV в.
2. Систематизиране и каталогизиране на документираните гробове и гробни съоръжения.
3. Обобщаване и анализ на гробните дарове и инвентар и подреждането им в общ каталог, с подробни метрични данни и снимки.
4. Обнародване на резултатите от проучването на втория по – големина дял от следстоличния некропол в югозападния дворецов комплекс, включващ над 250 гроба и каталогизиране на инвентара в тях.
5. Публикуване на некропола при Южната порта, проучен през 1981г.

**Публикации на автора по темата
на дисертационния труд:**

Георгиева, Р. Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – В: Иванка Акрабова – Жандова *In memoriam. С.*, 2009, 259 – 264.

Георгиева, Р. Сребърен обков от архитектурния комплекс в югозападната част на Царския дворец във Велики Преслав. – В: Преслав, т. 7, Велико Търново, 2013, 112 – 115.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Разкопки в югозападната част на Дворцовия център във Велики Преслав. – В: АОР през 2007 г. София, 2008, 615 – 617.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Разкопки в югозападната част на Дворцовия център. – В: АОР през 2008 г. София, 2009, 591 – 593.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Дворцова сграда в югозападната част на Вътрешния град във Велики Преслав. – В: АОР през 2012 г. София, 2013, 382 – 384.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във Велики Преслав. – В: АОР през 2013 г. София, 2014, 464 – 466.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във Велики Преслав. – В: АОР през 2014 г. София, 2015, 616 – 619.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във Велики Преслав. – В: АОР през 2015 г. София, 2016, 668-671.

Бонев, Ст., Р. Георгиева Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във Велики Преслав. – В: АОР през 2016 г. София, 2017, 545-547.

Р. Георгиева, Т. Михайлова. Некрополът пред Южната порта на Велики Преслав. / Проучвания през 1981 год./ - В: Преслав, т. 8, Велико Търново, 2019, 219 – 236.

**Доклади на автора по темата
на дисертационния труд:**

Георгиева, Р. Некрополът пред Южната порта на Велики Преслав. /Проучвания през 1981 г./ – Доклад на Международна научна конференция „Войната и мирът в Средновековна България”, посветена на 1100 години от битката при р. Ахелой, Велики Преслав, 9 – 11. XI. 2017 г.

Georgieva, R. Glass from the ‘Palatial Building’ site in the SW part of the Great Royal Palace in Preslav – Доклад на международна научно-изследователска конференция *East Meets East' glass research workshop* по проект *'Glass from Byzantium to Baghdad. Trade and Technology from the Byzantine Empire to the Abbasid Caliphate'*